

JEDAN NEPOZNATI ARHITEKTONSKI SPOMENIK U ZADRU

IVO PETRICIOLI

Za teškog bombardiranja Zadra u drugom svjetskom ratu ostala je pošteđena stara školska zgrada koja se nalazi jugozapadno od crkve sv. Krševana. Bombe su porušile sve zgrade u neposrednoj okolici, pa tako i prigradnju na njenoj sjeverozapadnoj strani, na uglu današnje Petranovićeve i Sarajevske ulice. Nakon što su ruševine uklonjene i školska zgrada izolirana, otkrivena su na njenom sjeverozapadnom zidu troja zazidana vrata. Nije bilo teško ustanoviti da su to tri ulaza u nekadašnju trobrodnu crkvu koja je nestala kad je sagrađena spomenuta školska zgrada. Na intervenciju konzervatora, jedan dio fasade ostao je vidljiv u današnjoj terasi »Ekspresbara«.

O toj crkvi, koja je tokom svog dugog života imala tri titulara, informirao nas je prvi put Bianchi u svojoj historiji zadarskih crkvenih institucija.¹ Crkva je najprije nosila ime sv. Tome Apostola. Prvi poznati spomen datiran je godinom 908 (testament priora Andrije), a spominje se i godine 1036.² G. 1244. dobili su je na upotrebu dominikanci kad su došli u Zadar i koristili je nekoliko godina. G. 1541. premjestili su u nju svoje sjedište zadarski flagelanti koji su se do tada sastajali u crkvi sv. Silvestra u južnom dijelu grada. Otada se crkva stala nazivati imenom sv. Silvestra. Kako se kasnije u nju preselila i bratovština sv. Križa i prenijela staro raspelo iz crkve sv. Stjepana, gdje se nalazila od 1485, počela se crkva nazivati također imenom sv. Križa. Crkva je po Bianchiju pregrađena g. 1340. Bila je omeđena sa triju strana ulicama, a s jugozapadne strane dizale su se privatne kuće. Glavni ulaz na sjeverozapadnoj strani bio je povezan sa zgradom bratovštine, koja je na svom ulazu imala portal sa bustom sv. Silvestra. Pored nje nalazio se zvonik u obliku kule. Crkva je bila trobrodna sa stupovima ukrašenima štukatura-

¹ C. F. Bianchi, *Zara cristiana* (1877), str. 428—430.

² F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, str. 18, 43.

ma, duga 33, a široka 13 m. Glavni oltar, slobodno stojeći, imao je ciborij sa četiri mramorna stupa. Na njemu se nalazilo staro raspelo, a pred njim veliki svijećnjak. G. 1627. ta je crkva imala oltare sv. Tome, sv. Križa, sv. Ivana Krstitelja, sv. Lucije, sv. Fabijana i Sebastijana, Svih svetih, Bezgrešnog začeća i sv. Uršule. G. 1746. susreće se i oltar sv. Kajtana, a u to doba sagrađena je i posebna kapela sv. Križa. G. 1768. crkva je restaurirana, a glavni oltar je zamijenjen novim na kojem su se nalazili kipovi sv. Tome i sv. Silvestra. Sakristija je originalno bila kapela posvećena sv. Antunu Opatu, a 24. XI 1570. pripala je crkvi. Crkva je zatvorena i desakralizirana u doba francuske vlasti i pregrađena u školsku zgradu g. 1822.

Bianchijeve podatke treba korigirati i upotpuniti. Strgačić³ je ustanovio da se bratovština flagelanata preselila u tu crkvu već g. 1412. dekretom zadarskog nadbiskupa Luke Turriana od 12. lipnja te godine, čime je potvrdio Bianchijeve navode na drugim mjestima.⁴ Upozorio je nadalje da se dominikanci nisu privremeno koristili tom crkvom, nego starom crkvom sv. Silvestra. U opisu crkve iz apostolskih vizitacija Valerija g. 1579.⁵ i Priulija 1603.⁶ susreću se svi oltari iz g. 1627. koje je naveo Bianchi. Valeri spominje još oltar Uskrsnuća i sv. Martina, a Priuli oltar sv. Martina. Ti vizitatori spominju i mnogobrojne relikvije, križeve i crkveno posuđe od kojih se ističe relikvijar glave sv. Silvestra⁷ i dva relikvijara ruku. Dodat ću još nepoznat podatak koji se odnosi na spomenuto raspelo. 4. lipnja 1496. obavezao se tesar Ivan Slavković iz Raba da će izraditi po vlastitom nacrtu drveni krovčić nad raspealom s ukrasima u duborezu.⁸

Najviše novih podataka pružaju nam arhitektonski snimci nastali uoči pregradnje crkve. Pronašao sam ih u Historijskom arhivu u Zadru, među nacrtima građevnih objekata XIX st. pa ih ovdje prvi put objavljujem. Pripadaju neostvarenom projektu inženjera Hatzingera (sl. 1) za spomenutu školsku zgradu i datirani su 4. prosinca

³ A. Strgačić, »Kada je zadarska bratovština flagelanata prešla iz crkve sv. Silvestra u crkvu sv. Tome Apostola«, *Vjesnik staleškog društva katoličkih svećenika NRH*, God. IV, br. 1—4, Zagreb (1957), str. 51—74.

⁴ Bianchi, o. c. str. 493; Isti, *Fasti di Zara religioso — politico — civili*, Zadar 1888, str. 60.

⁵ Tajni vatikanski arhiv, Arch. Concil., 2953, *Visitatio apostolica Valeri* fol. 55 v., 56. Crkva se naziva imenom sv. Silvestra.

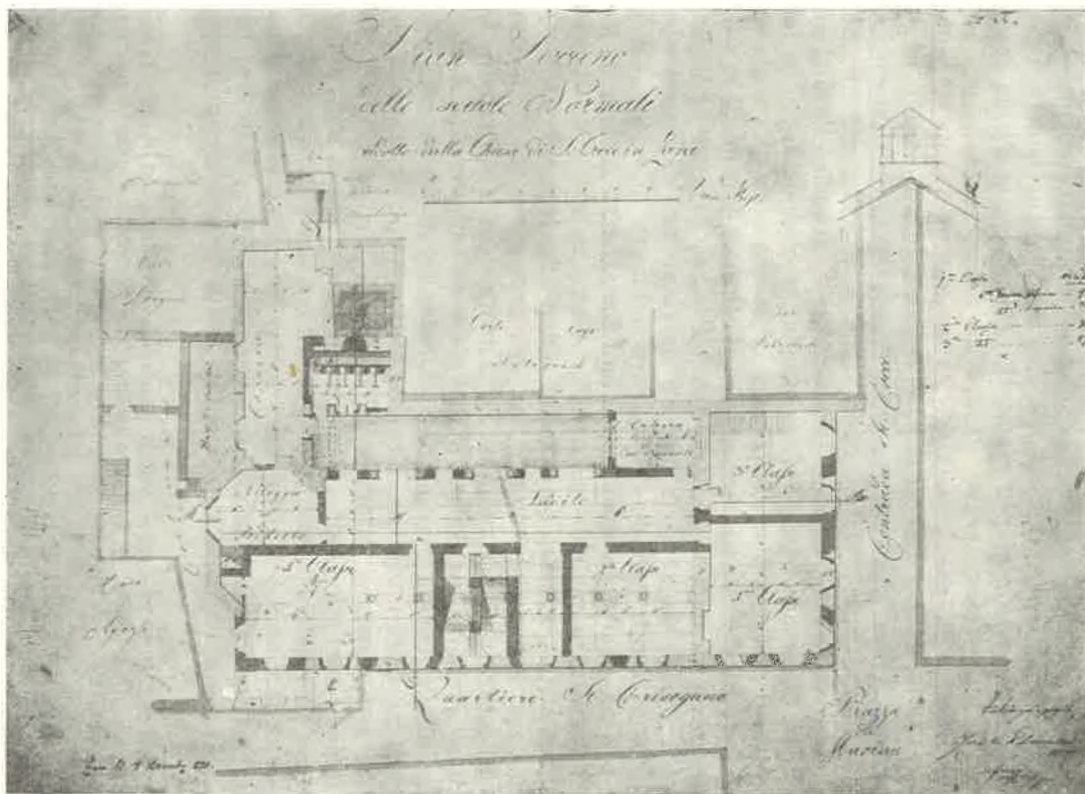
⁶ Vatikanska biblioteka, Armadium VII, vol. 101, *Visitatio apostolica Priuli*, fol. 701, 22v. — 703, 24r. Crkva se naziva imenom sv. Tome apostola.

⁷ Ta se glava, izrađena prilično rustično od srebra, bogato ukrašena aplikama u reljefu, sačuvala do danas u riznici zadarske katedrale. V. G. Oštrić, »Zlato i srebro Zadra«, *katalog izložbe*, Zagreb 1951, str. 25.

⁸ Zadar, Historijski arhiv, Spisi zadarskog motra, A. Barba, *Instrumenti*, B, II F. II.

1820.⁹ Snimljen je tlocrt, uzdužni presjek s pogledom na jugozapad, poprečni presjek s pogledom na jugoistok i zvonik-preslica u pogledu. Tlocrt nam pokazuje trobrodnu baziliku sa glavnom lađom nešto više od dvaput širom od sporednih (sl. 2). Arkature imaju po sedam stupova. Svetište je izvan trobrodnog prostora, u produžetku glavne lađe, ima tlocrt osmerokuta. Sporedne lađe završavaju ravnim zidom. Iz južne lađe ulazi se u manju prostoriju, od koje su dva zida znatno deblja od ostalih zidova crkve. Jesu li to ostaci zvonika-kule koju spominje Bianchi ili pak kapela sv. Križa, možemo samo nagađati. Iz svetišta se ulazi u dvije prostorije, veću na južnoj strani, manju na sjevernoj. Jedna je od njih sakristija koju spominje Bianchi. Do manje prostorije na sjevernoj strani nalazi se jedna sasvim mala koja komunicira samo s ulicom. Bez sumnje je to manji dućan. Sjeverozapadno od fasade vidimo dvije prostorije bratovštine odijeljene hodnikom koji vodi od ulaznog portala bratovštine do glavnog ulaza u crkvu. Sjeverna prostorija komunicira direktno s ulicom. Kao da je bila adaptirana za dućan. Uzdužni presjek (sl. 3) sačuvao se u dvije kopije. Na jednoj su kapiteli stupova nacrtani kao da imaju oblik romaničkih kubičnih kapitela. Kako raspon lukova nije jednak (vidljivo je to i na tlocrtu), a lukovi su crtani šestarom, izgledaju na tom presjeku kao da su različite visine. Nad zadnjim lukom do svetišta, nad linijom stropa nacrtan je također jedan luk. Nije mi jasna njegova funkcija. Zid nad lukovima ima dva prozora u obliku lunete i tri manja četvrtasta koji su pravilno naizmjenično raspoređeni. Osmerobridno svetište ima na polovini visine ovalni prozor a pod samim krovnim vijencem dva u obliku lunete. Ispod tih prozora vidimo bogato profiliran vijenac. Krovna konstrukcija je drvena, krov ima oblik osmerostrane piramide. Pod mu je znatno viši od poda crkve. Između svetišta i lađe vidimo jedan od dva stupa trijumfalnog luka. Krov prigradene prostorije bratovštine bio je znatno niži od krova crkve. Zapažamo u presjeku i portal te zgrade o kome govori Bianchi. Bio je bogato ukrašen stupovima i zabatom. Poprečni presjek (sl. 4) nam najbolje dokumentira oblik trijumfalnog luka sa

⁹ Zadar, Historijski arhiv, *Nacrti građevnih objekata*, VI — E »Progetto della riduzione della chiesa di S. Croce in Zara per le scuole Normali« potpisano »Hatzinger projekt« i datiran »4 Decembre 1820«. Snimci postojećeg stanja nisu posebno isertani, nego su prikazani zajedno s projektom, što se vidi na priloženoj fotografiji (Sl. 1). Nacrti crkve koji se ovdje objavljuju izdvojeni su i precrtni iz originala. Školska zgrada se nije sagradila po Hatzingerovu projektu, nego po projektu dvorskog projektnog ureda u Beču. (U istom fondu VI — F: »Plan des neu zu erbauenden Normal-Haupt Schulgebäudes zu Zara. Von den K. K. Hofbauathe Wien im 8 Juli 1823. Cop. Jungling (prema ovoj dataciji Bianchijevi podaci o godini 1822, kao godini gradnje školske zgrade ne bi bili tačni).

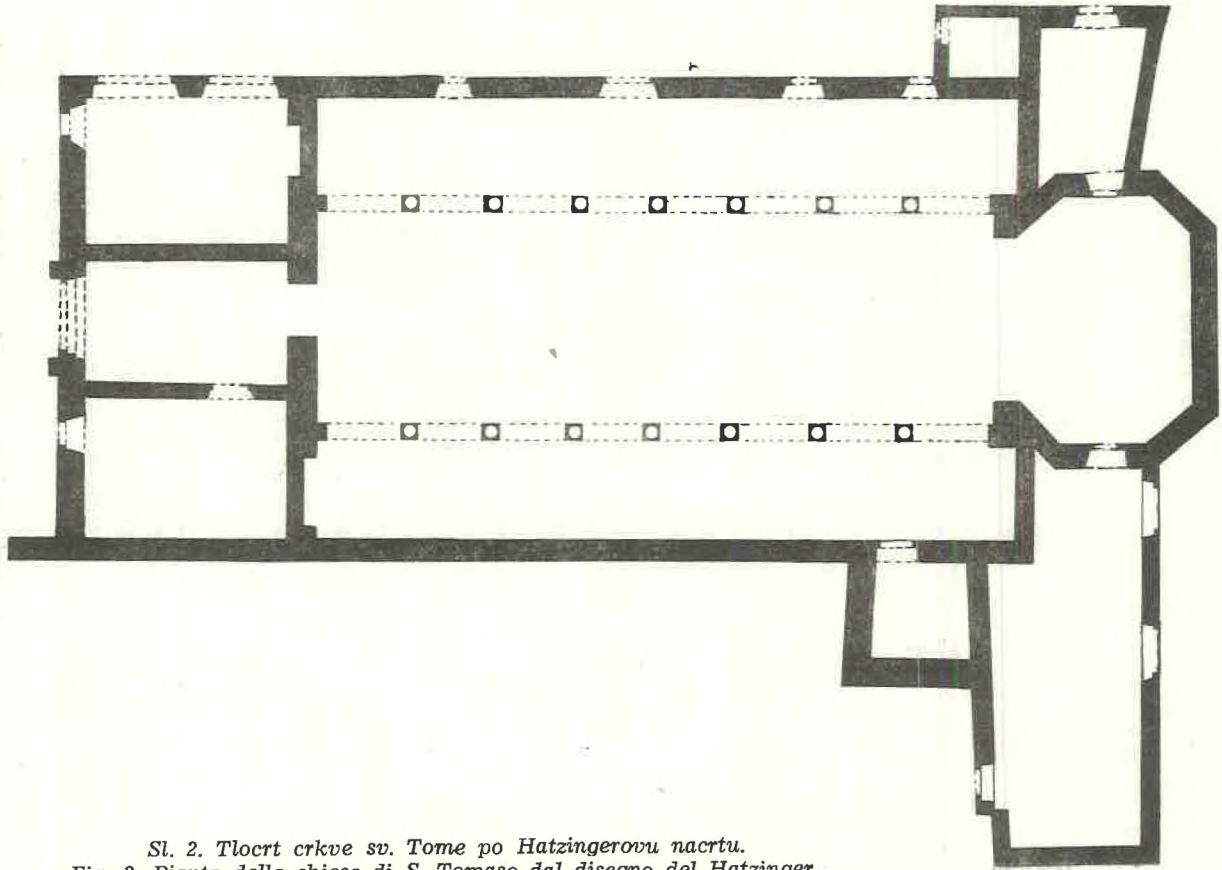

Sl. 1. Projekt ing. Hatzingera iz god. 1820. za školsku zgradu (tlocrt prizemlja).
 Fig. 1. Progetto dell'ingegnere Hatzinger (a. 1820) per l'edificio scolastico
 (Pianta del pianterreno).

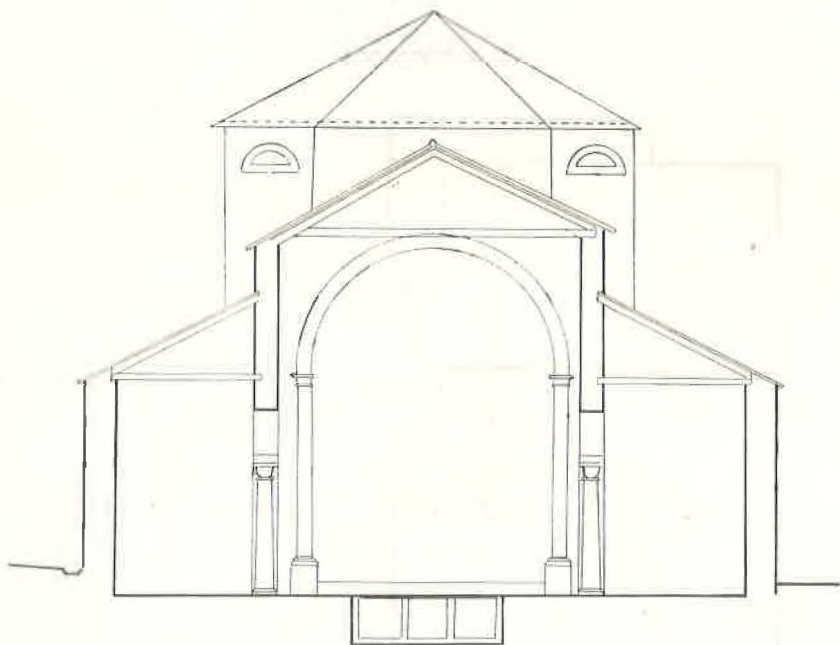
stupovima postavljenim na visoke baze. Zapažamo ispod nivoa poda tri grobnice, a u pozadini vanjske plohe zidova i krov svetišta. Primjećuje se da je krov glavne lađe nešto nepravilno konstruiran. Preslica (sl. 5) je sasvim jednostavna, ima dva luka za zvona. Ukrašena je jednostavnim profilima.

No svi navedeni podaci iz literature, nacрта i drugih izvora nemaju toliku vrijednost koliko oni skromni materijalni ostaci koji se vide na terasi »Ekspres-bara«. Vrijednost tog spomenika jest u prvom redu u njegovoj starini. Prvi spomen, kako sam naveo, seže u početak X st. Ti ostaci potvrdit će taj podatak i postanak crkve čak pomaknuti u dalju prošlost. Potrebno je analizirati dio fasade koji je tamo ostao vidljiv (sl. 6). Zapaziti ćemo na prvi pogled dvije različite tehnike zidanja: jednu, od manjeg lomljenog kamena slabo uslojenog i drugu, od dobro uslojenih četvrtastih blokova. Primijetit ćemo nadalje da je granica tih dviju tehnika jasno ocrтана po kosoj izlomljenoj liniji koja se spušta od kraja prema sredini fasade. Dio zida s tehnikom lomljenog kamena nešto je nagnut prema vani, dok je onaj s boljom tehnikom u vertikali. Nameće se zaključak da je taj dio noviji i da je nalegao na zid od lomljenog kamena. Ista je situacija bila vidljiva i na drugom kraju fasade koji je nestao izgradnjom »Ekspres-bara«. Fasada je dakle bila porušena i obnovljena, a pri obnovi ostali su dijelovi starijeg zida na krajevima. Zapaziti ćemo nadalje da je noviji dio zida organski vezan s gotičkim portalom u centru fasade, dok se u starom dijelu otvarala vrata s polukružnim lukom. Ta su pak vrata konstruirana na specifičan način. Dovratnici su sazidani od kamenih blokova, bolje obrađenih nego kamenje koje je upotrijebljeno u zidanju, dok je polukružni luk konstruiran u opeci. Nad njim se vidi širi polukružni luk konstruiran od kamena koji se naslanja na spomenute kamene dovratnike. Prostor između manjeg i većeg luka ispunjen je opekama. Veći kameni luk konstruiran je prvi kao rasteretni, a manji naknadno kao okvir vrata. Takav način konstruiranja karakterističan je za kasnu antičku i rani srednji vijek. Primjeri se vide u Dioklecijanovoj palači u Splitu i na crkvi sv. Donata u Zadru, da ne spominjemo niz drugih primjera. U gotičkom portalu stoji uzidan spolij s križem u reljefu koji oblikom odaje veliku starinu (sl. 7). Ima svojstva plošne skulpture, koja se klesala prije karakterističnih pleternih reljefa IX i X st. S tim spolijem povezat će dva kamena pilastrića koje sam nedavno objavio.¹⁰ Reljefni ukrasi na njihovim kapitelima sasvim stilski odgovaraju reljefu križa (sl. 8 i 9). Pri publiciranju datirao sam ih, komparirajući ih s jednim

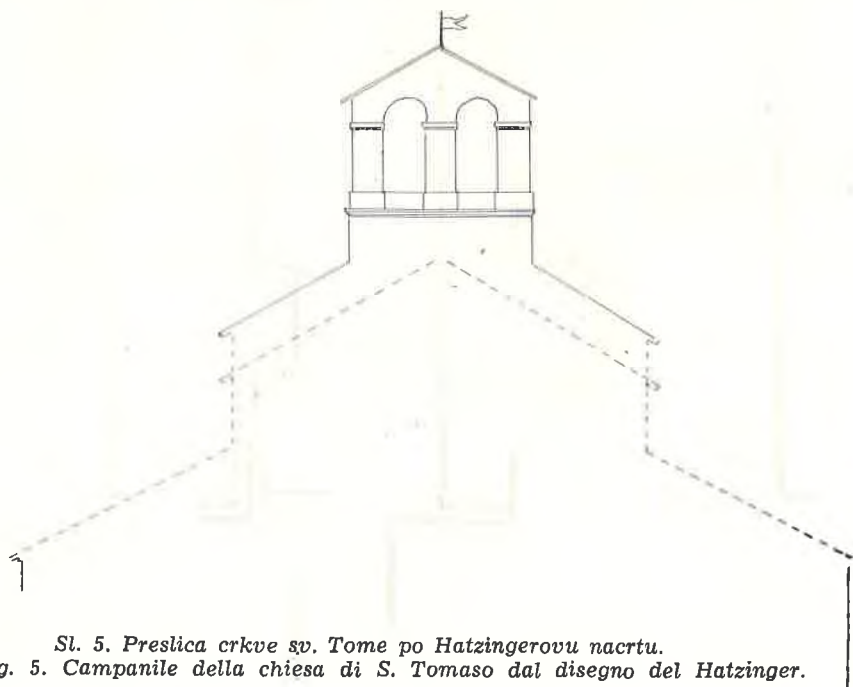
¹⁰ I. Petricioli, »Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra«, *Diadora* sv. 1 (1959), Zadar 1960, str. 186—187.

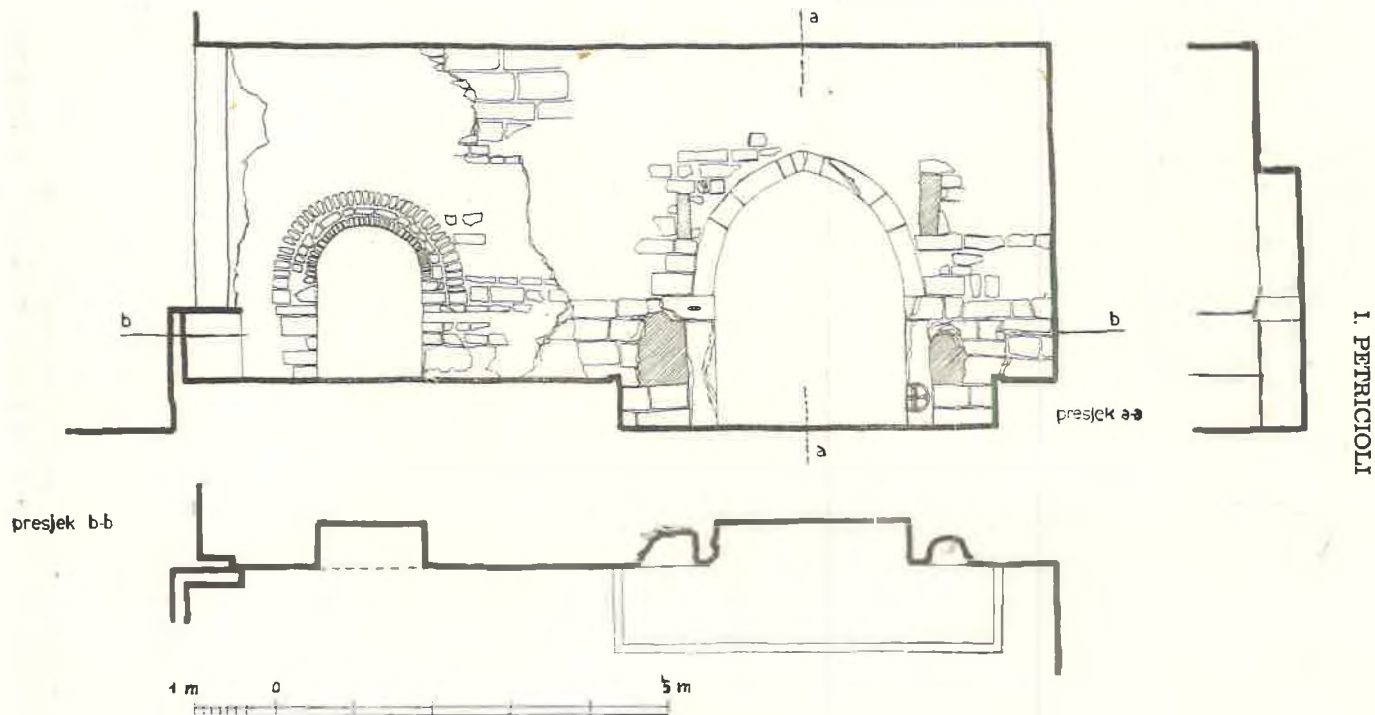
Sl. 2. Tlocrt crkve sv. Tome po Hatzingerovu nacrtu.
Fig. 2. Pianta della chiesa di S. Tomaso dal disegno del Hatzinger.

Sl. 4. Poprečni presjek crkve sv. Tome po Hatzingerovu nacrtu.
Fig. 4. Spaccato trasversale della chiesa di S. Tomaso dal disegno del Hatzinger.

Sl. 5. Preslica crkve sv. Tome po Hatzingerovu nacrtu.
Fig. 5. Campanile della chiesa di S. Tomaso dal disegno del Hatzinger.

Sl. 6. Ostaci fasade crkve sv. Tome.
 Fig. 6. Residui della facciata della chiesa di S. Tomaso.

kapitelom u Civaladu, prije VIII st. ili u VIII. Ti su pilastrići pronađeni kad su se kopali temelji za kuću u kojoj se nalazi »Ekspres-bar«, a bili su i oni ugrađeni kao spolij u južni zid zgrade bratovštine.

Na ove konstatacije nadovezat ćemo podatke iz spomenutog tlocrta. Upozorio sam da su stupovi arkatura koje dijele crkveni prostor u tri dijela nejednako razmaknuti. Takav način zidanja karakteris-

Sl. 7. Spolij s reljefom križa.
Fig. 7. Spoglio con rilievo della croce.

tičan je upravo za rani srednji vijek. Da je trobrodni prostor građen u romanici, stupovi bi bili postavljeni u pravilnim razmacima, a da ne govorimo o kasnijem vremenu (renesansa, barok) kad se na pravilnost mnogo pazilo. Ista svojstva pokazuje i ranije (starokršćansko) graditeljstvo. I visina baza stupova u odnosu na nivo ulice govori također u prilog starini. Kubični oblik kapitela, koji bi proizlazio iz jedne kopije uzdužnog presjeka, nema značenja. Na drugoj kopiji

Sl. 8. Pilastric iz crkve sv. Tome snimljen s dviju strana.

Fig. 8. Colonnina dalla chiesa di S. Tomaso vista da due parti.

Sl. 9. Fragment pilastrica iz crkve sv. Tome snimljen s dviju strana.

Fig. 9. Frammento di colonnina dalla chiesa di S. Tomaso visto da due parti.

kapiteli nisu tako označeni, a Bianchi spominje štukature na stupovima. U tlocrtu zgrada bratovštine pred fasadom crkve izgleda poput narteksa, a kako se fasada crkve nalazi uvučena u odnosu na liniju ulice definirane već u antici, možemo opravdano pretpostavljati da je crkva originalno imala narteks. Sve te činjenice navode nas

da crkvu sv. Tome smatramo ranosrednjovjekovnom bazilikom koja bi nastala u vremenskom razdoblju između tzv. starokršćanske arhitektonske djelatnosti V i VI st. i »preromaničke« arhitekture, kojoj se počeci datiraju u IX st. Nema sumnje da bi temeljito arheološko istraživanje površine koju zauzima školska zgrada bilo jako korisno.

Sl. 10. Bista sv. Silvestra.
Fig. 10. Busto di San Silvestro.

Ono bi pridonijelo i tačnijem datiranju crkve, ali to zasada nažalost ne dolazi u obzir, budući da njeno prizemlje zauzima nekoliko novostvorenih stanova.

Iz kasnijeg vremena posjedujemo vrlo skromne ostatke. U XI st. moramo datirati fragmente ciborija koji po stilskim svojstvima pripadaju u tzv. splitsko-zadarsku grupu plitkih ranoromaničkih reljefa.¹¹ Pronađeni su i gotovo uništeni pri građevinskim radovima g. 1956. istočno od školske zgrade u predjelu svetišta crkve.

Gotički portal povezan sa zidom od pravilnih kvadera vjerojatno pripada pregradnji crkve u g. 1340, o kojoj govori Bianchi. Zidarska tehnika pravilnih kvadera protezala se visoko nad portalom i pre-

ciznijom analizom sigurno se na tom zidu školske zgrade mogla ustanoviti trobrodna silueta crkvene fasade, budući da je fasadni zid bio uklopljen u novu zgradu škole. Nažalost, dio stambene kuće konstruiran nad terasom »Ekspres-bara« prekrpio je taj zid.

Od portala zgrade bratovštine koji je Bianchi opisao ostala je nakon bombardiranja tek oštećena bista sv. Silvestra.¹² Ona je tvrdo modelirana, odaje ruku ne osobito vješta kipara. Po stilskim osobinama vjerojatno potječe iz kasnog XVI ili XVII st. (sl. 10).

Kad rezimiramo sve iznesene podatke morat ćemo požaliti što je jedan zanimljiv i bez sumnje vrijedan spomenik bio porušen i izbrisan iz inventara zadarskih spomenika. No još je više za žaljenje što se nije iskoristila prilika da se nakon bombardiranja istakne barem fasada. Možda bi se u daljoj budućnosti korigiranjem nivoa terase »Ekspres-bara« i preuređenjem prizemlja školske zgrade mogli sačuvani ostaci nekako bolje prezentirati i tako donekle ispraviti nepravda koja je tom građevnom spomeniku nepažnjom nanesena.

I. Petricioli: UN IGNORATO MONUMENTO ARCHITETTONICO DI ZARA

Riassunto

Durante i bombardamenti di Zara, nel corso dell'ultima grande guerra, vennero alla luce i resti dell'antica chiesa di San Tommaso (in seguito nominata di San Silvestro e Santa Croce), che nel 1822 fu adibita a edificio scelastico. Dall'analisi dei ruderi si possono riscontrare due fasi della sua costruzione: quella più recente gotica e quella più antica che, in base alla tecnica dell'edificazione e alla fattura dell'arcata, l'autore colloca nell'alto Medio Evo (VII oppure VIII secolo). Tale ipotesi è comprovata pure dalla scoperta di due colonnine i cui capitelli rivelano peculiarità stilistiche dei plastici di solito datati in tale epoca.

In seguito l'autore pubblica in prima assoluta i disegni di questa chiesa, elaborati nel 1820 in vista del suo rifacimento e conservati nell'Archivio storico di Zara. La chiesa era a tre navate con il presbiterio ottagonale e davanti alla facciata vi si trovava un pianterreno della confraternita di San Silvestro, costruito probabilmente al posto dell'antica nartece della chiesa.

¹¹ I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, str. 18 i Tabla VI/4.

¹² Portal s bustom sv. Silvestra spominje i Sabalić (G. Sabalich, *Guida archeologica di Zara*, Zadar 1897, str. 18).